

"קצרת נחושת מלאה בעקרבים"

ירושלים דרך עיניו של אל-מוקדסי

בול סורי לציון מיליונים לאל-מוקדסי הגיאוגרף

מפת המזרח התיכון ובמרכזה רצועת החוף, מתוך כתב היד של אל-מוקדסי, 1494 (Ms. Sprenger 5, Staatsbibliothek zu Berlin)

כאשר כתב הגיאוגרף הערבי אל-מוקדסי (אל-מקדסי) את תיאורה של בית אל-מקדס, כבר הייתה ירושלים נתונה כ־300 שנה תחת שלטון מוסלמי. אמנם אל-מוקדסי היה גיאוגרף ולא עולה רגל במובן המקובל, אך חיבורו שהתבסס על מסעות ארוכי שנים, כלל תיאורים נרחבים של המקומות הקדושים לאסלאם כדרך הגיאוגרפים בתקופתו. ירושלים – העיר השלישית בקדושתה לאסלאם – זכתה אצלו לתיאור מקיף וייחודי.

אל-מוקדסי נולד בירושלים סביב שנת 945 למשפחה בעלת מעמד. סבו לקח חלק בבניית ביצורי הנמל הימי בעכו בימיו של שליט מצרים אחמד אבן טולון (868-884) ששלט גם בארץ ישראל. הוא זכה לחינוך מקיף בשלל תחומים. עניין מיוחד מצא בגיאוגרפיה, ובמשך עשרים שנה ערך מסעות נרחבים בכל רחבי העולם המוסלמי. את המסע חילק לשניים: ממלכת הערבים וממלכת הלא-ערבים (עג'ם). בעקבות מסעותיו אלה, כתב סביב שנת 985 את ספרו המפורסם "אֶחְסָן א-תַקָּאסִים פי מערפת אל-אקאלים" (החלוקות הטובות ביותר להכרת המחוזות).

אל-מוקדסי

כינורו של אל-מוקדסי, או בשמו המלא שמש א-דין אבו עבדאללה מחמד אבן אחמד אבן אבי בכר אל-פננא א-שאמי אל-מוקדסי – בא לו מכך שהיה יליד בית אל-מקדס, הלא היא ירושלים. שם זה

אל-מוקדסי פיתח את התחום והרחיבו בהשוואה לקודמיו: הוא הציג בספרו לא רק תיאור של הקוסמוגרפיה והגיאוגרפיה הפיזית, אלא גם ניתוח מאורגן ושיטתי של המידע. הוא אף הרחיב הרבה מעבר לכך, וסיפק מידע מגוון בנושאי חברה, כלכלה ופוליטיקה. כל יחידה גיאוגרפית (אקלים) זכתה לתיאור נפרד, שנכתב על פי מבנה קבוע, מסודר ושיטתי. ספרו זה הפך לנציג הבולט והמתקדם ביותר של מדע הגיאוגרפיה בעולם המוסלמי במאה ה-10.

מעלותיה וחסרונותיה של ירושלים

ירושלים זוכה בחיבור לתיאור מקיף ומפורט. כמו בערים אחרות, התיאור נפתח במעלותיה של העיר, ובמקרה של ירושלים יוצא אל-מוקדסי מגדרו. היא בעיניו הגדולה והחשובה מבין ערי המחוזות. אקלימה הוא כאקלימו של גן העדן, לא חם מדי ולא קר מדי. אין חזקים בעולם מבנייני האבן שלה. אוכלוסייתה היא בעלת המידות הטובות ביותר, אין נקיים משווקיה, מסגדה היא הגדול ביותר, ומקומותיה הקדושים הם הרבים ביותר. ענביה משוכחים ולחבושיה אין דומה. היא משופעת במלומדים שונים ורופאים ולבות החכמים כמהים אליה. אל-מוקדסי מתאר כיצד הפליג בשבחיה של עירו ירושלים בשבתו במג'לס בבצרה עד כדי כך שהיושבים שם התקשו להאמין לו. מבלי להתבלבל השיב אל-מוקדסי כי ייחודיותה זו טמונה בכך שהיא מאגדת את תרונות העולם הזה והעולם הבא, שהרי בה יקומו לתחייה המתים ביום הדין. אל-מוקדסי אמנם מודה כי מכה ומדינה נעלות עליה, אך הרי – כפי שאומר החדית' – ביום הדין תמהרנה שתיהן לירושלים ומעלותיהן של כל השלוש יתקיימו בה יחדיו.

לאחר שסיים להפליג בשבחיה, עובר עתה אל-מוקדסי – כפי שהוא עושה בתיאור כל עיר – לעמוד על חסרונותיה. מתברר כי גם אלו אינם מעטים, וכי היא רחוקה מלהיות גן עדן. בפתח הדברים הוא אומר ש"כתוב בתורה: ירושלים היא קערת נחושת מלאה בעקרבים". "ציטוט" זה מתייחס ככל הנראה למדרש המופיע בפרקי דרבי אליעזר (פרק יג), ובאבות דרבי נתן (נוסחא ב' פרק א'). בשני חיבורים אלו, שנתחברו כנראה במאה ה-8 או במאה ה-9, נמשל התפוח בגן העדן לחבית מלאת עקרבים שאשת המלך מתפתה לשלוח ידה אליה. ההסתמכות על מסורות יהודיות ואף נוצריות אולי מפתיעה במבט ראשון, אך למעשה אנו יודעים כי הייתה שכיחה בספרות הערבית במאות הראשונות לאסלאם והיא מעידה על הקשר ההדוק בין יהודים, נוצרים ומוסלמים ועל חילחול מתמשך של מסורות אלה למסורת המוסלמית המוקדמת.

לאחר פתיחה דרמטית זו הוא מפרט: מרחצאותיה מטונפים, המצרכים בה יקרים, מעטים בה המלומדים, רבים בה הנוצרים והם גסי רוח. בפונדקים המיסים על הסחורות גבוהים ולפיכך הרווח זעום, לנדכאים ולחפים מפשע אין מושיע, בעשירים מתקנאים, חכמי המשפט זנוחים, המלומדים אינם זוכים להכרה, בתי הספר נטושים, יהודים ונוצרים הם הרוב בעיר, והמסגר ריק מקהילות וממועצות.

מפסקה אחרונה זו עולה בבירור שאחרי 300 שנות כיבוש, בירושלים יש עדיין רוב נוצרי ויהודי המכתיב את התנהלותה, ואילו המוסלמים, ארוני הארץ נדחקים לשוליים אל מול בני החסות הללו, האמורים להיות נשלטים על ידיהם. תיאור זה עולה בקנה אחד עם הממצא הארכאולוגי המצביע על יישוב נרחב שהמשיך להתקיים בירושלים ובסביבותיה גם במאה ה-10.

עתה עובר אל-מוקדסי לתיאור פיזי חשוב ביותר של העיר עצמה: תחילה הוא מונה את שעריה של ירושלים – שמונה במספר. מכיוון שאין ידיעות ברורות לגבי חומתה של ירושלים במאה ה-10, זיהויים של השערים כפי שהם מתוארים אינו ודאי.

עם זאת, יורם צפריר הציע שקו החומה בימי אל-מוקדסי כבר עבר בתקופה זו בתוואי הדומה לזה של ימינו (הקו הקצר), וכי הר ציון, עיר דוד והשילוח שהיו בתחום חומת העיר מאז המאה ה-4, היו מחוצה לה בעת הזאת.

אל-מוקדסי ממשיך ומתאר את מקורות המים של ירושלים – את הבריכות מחוץ לעיר ובתוכה, ולצידן את בורות המים הגדולים מתחת להר הבית.

בהמשך התיאור מופיע תיאור מפורט ביותר של הר הבית שחשיבותו לא תסולא בפז, וקצרה היריעה מלפרטו כאן. נאמר רק כי הוא מספק תיאור מעניין במיוחד של שיקומו של מסגד אל-אקצא לאחר קריסתו ברעידות האדמה של המאה ה-8, ותיאור מפורט ביותר לא רק של שני המסגדים הגדולים ושעריהם, אלא אף של המונומנטים האחרים בהר הבית. אל-מוקדסי מציין גם שכיפת הסלע מפוארת יותר מן המסגד בדמשק, זאת משום שעליה להתחרות בכנסייה הגדולה של הנוצרים בירושלים. במקום אחר מרחיב אל-מוקדסי יותר על כך וטוען כי תחרות זאת היא הסיבה לבנייתה של כיפת הסלע על ידי הח'ליף עבד אל-מלכ.

בסוף תיאורו מתאר אל-מוקדסי את סביבות העיר: סילוואן, ואדי ג'הנם (גיא בן הינום ונחל קדרון) שם שדות מעובדים ועצי פרי, וכנסיות וקפלות בראשן קבר מרים; בולטת כאן שוב הנוכחות הנוצרית הדומיננטית. רק בשולי העמק מצויים קבריהם של שניים מחשובי רעיו של הנביא – שַׁדְאד אבן אַנְס וְעַפְאָדָה אבן אל-צמאח. בהר הזיתים הוא מספר, יש מסגד במקום שבו שהה עומר בזמן כניעת העיר. שם גם מקום עלייתו של ישו – "עליו השלום" – השמיימה. למרגלות ההר מצויה א-סאהרה – המקום שבו יקומו המתים לתחייה.

בתיאורה של ירושלים, ובתיאור ארץ ישראל משתקפת היכרותו העמוקה של אל-מוקדסי עם עיר הולדתו. תיאורו המפורט מציג עיר המצויה בתהליך מעבר מרתק, בה חיות יחדיו אוכלוסיות נוצריות, ויהודיות לצד אוכלוסייה מוסלמית, ובה מסורות ומנהגים של אלו ואלו המשמשים בערבוביה. עם זאת, ברור לגמרי מן התיאור כי אין מדובר כאן בתהליך הרמוני או אידילי, אלא במאבק תרבותי מתמשך שבו תהיה לבסוף ידם של הנוצרים והיהודים על התחונה. ■

לעיון נוסף

1. 'י צפריר, "שערי ירושלים בתיאור מוקדסי – הצעת זיהוי חדשה על-פי מקורות ביזאנטיים". קתדרה 8 (תשל"ח), עמ' 147-155.
2. ד' בהט, "שערי ירושלים לפי אלמוקדסי והגניזה הקאהירית", קתדרה 110, (טבת, תשס"ד), עמ' 61-72.
3. 'י פראוור (עורך), ספר ירושלים – התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, ירושלים תשמ"ז.
4. A. Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship*, Leiden: Brill 1995.
5. O. Grabar, *The Shape of the Holy, Early Islamic Jerusalem*, Princeton 1996.